

Homoseksualiteit in de middeleeuwen

DR. H. J. KUSTER

Na een algemene, min of meer theoretische inleiding gaat de auteur in op enkele resultaten van historisch onderzoek naar het verschijnsel homoseksualiteit in middeleeuws West-Europa. Het is hem daarbij minder te doen om een historisch perspectief dan om achtergrondinformatie bij tegenwoordige – al dan niet wetenschappelijke – opvattingen.

Inleiding

Kempe heeft in zijn artikel over de maatschappelijke aspecten van homofilie een aantal mythische vooroordelen beschreven. Hiervan kunnen we er historisch al vroeg enkele illustratief situeren: die van de homo als kinderverleider, verwijfde, misdadiger, de mens uit een verdorven kliek met bijpassende perverse mentaliteit, de man die anders zou kunnen maar domweg niet wenst, terwijl het curieus maar door klinische ervaring begrijpelijk mag heten dat onder homo's in heden en verleden mees-tentijds mannen begrepen worden en werden. In onderstaand relaas wordt rekenschap gegeven van die nog niet geheel tot het verleden behorende ideeën over de homoseksueel.

De attenderende waarde van *Kempe's* werk voor de geschiedenis der homoseksualiteit is groot te noemen. *Trimbos* beschreef en interpreteerde als eerste in de jaren '60 de veranderende geesteshouding die het mogelijk maakte dat studies over homoseksualiteit enige weerklank konden vinden. Het historisch-seksuologisch onderzoek werd toen voorzichtig aangevat. Thans lijkt een hausse te zijn ontstaan in de bestudering van het fenomeen en verschijnen zelfs themanummers van vaktijdschriften.

Alom bestaan vooroordelen in de geschiedenis van het Westen. Deze kunnen doorgaans niet met bewijsbare cijfers geattesteerd worden. Het vicieuze ligt precies in het vooroordeel ten aanzien van het getal; bij kwantificaties kunnen dan geen bewijzen op tafel gelegd worden. Vandaar stigma's als bovengenoemde. Wetenschappelijk bestaat er geen houvast.

Hoe verder de geschiedenis zich voortsleept, hoe contemporainer zij wordt en hoe hechter de stigma's en apriori's blijven bestaan, des te meer is er sprake van een mentaliteitsversmalling. Er vindt clichévorming plaats. Communicatiesystemen groeien in bruikbaarheid en de clichés worden een groter gemeengoed, dus steeds betere clichés. Twee conclusies dringen zich op. Clichématigheid, die in de meeste uitlatingen aan de dag lijkt te treden, wijst op een absorptie van bestaande opinies, dit wil zeggen dat men meningen onopzettelijk overneemt. Daarenboven wordt de indruk gevestigd dat met grote redundantie meningen gecumuleerd, zelden geselecteerd zijn. Tot voor kort was autoriteitsgeloof trouwens overheersend.

Voor een gedachtenbepaling zouden historici het verleden willen schematiseren, primair niet in tijdperken, maar in tegenstellingen: stad tegenover platteland, geleerde bevolkingsgroepen tegenover minder of niet geleterden, overwegende gelovigheid tegenover areligiositeit, het moderne tegenover het niet-moderne, maatschappijen met een sterk ontwikkeld communicatiesysteem versus communicatief arme samenlevingen. Sommige van zulke categorieën hangen in bepaalde tijden natuurlijk nauw met elkaar samen. Waar leven de mythen of vooroordelen het krachtigst, het langst, waar eigenlijk leven die?

Een kort commentaar. We verwachten dat toekomstig onderzoek zal aantonen dat het verschil tussen stad en platteland bij studies als de onze fictief is. Men zal in een steeds situatie vooral terminologisch meer varianten in interpersoonlijke relatievormen opmerken, maar die bestaan ook op het platteland waar ze anders benoemd worden. Voorts leert

ons de historische ervaring hoe weinig geleerdheid van wijsheid zegt en hoeveel dat verklaart. En het geladen begrip moderniteit moet heden in het historisch-seksuologisch jargon nog buiten beschouwing gelaten worden.

Een zinvolle schematisering in het kader van ons onderwerp verkrijgt men door invoering van het sociologisch beeld voortplantingsveld. Homo's vallen hierbuiten, evenals groepen die door een of andere theorie of gewoon praktisch zich niet mogen of kunnen voortplanten. Erbinnen valt globaal het volk. Mensen buiten of aan de rand van het veld zijn homo's of worden er in veel gevallen voor aangezien; het laatste gebeurt vaker dan het eerste waar is. Zo althans luidt de hypothese.

In dit essay pretenderen we niet om een radicale of volledige psycho- en sociogenese te schetsen van de door *Kempe* aangeduide maligne mythologie. We bepalen onze gedachten. Een enkele stereotypie bestond immers reeds in de klassieke oudheid. Pas in de loop van onze middeleeuwen werden homo's tot maatschappelijk getypeerd. In de dertiende eeuw voor het eerst ontwaren we complete, consistente beelden als aan het begin van dit artikel vermeld, zonder enig etiologisch onderscheid door elkaar gebruikt.

Alvorens over te gaan tot een meer descriptief betoog, moeten we enkele geschiedfilosofische en historiografische restricties maken. Het bronnenonderzoek gedooft nogal eensluitende, welhaast ideaaltypische conclusies. Dit heeft evenwel weinig van doen met een romantische geschiedopvatting van de onderhavige periode. De historicus van de middeleeuwen die zich bezighoudt met de studie der seksualiteit, kan wat homoseksuele facetten betreft, juist vanwege de stereotypieën, niet anders dan tot dergelijke conclusies komen. Vooral de middeleeuwse theologische opvattingen zijn daar debet aan. Van veralgemening is derhalve geen sprake. Buiten de kring van homo's zelf werd homoseksualiteit opgevat als een „stomme zonde”, een zonde waarvan men niet rept en waarbij iedere bespreking al zondig is. Versneld komt men dan als vanzelf tot clichévorming. De middeleeuwer omschrijft de meeste stereotypieën daarom ook niet. In de bronnen komt de onderzoeker die dan ook bijna nergens expliciet tegen. Daarom hebben we onze toevlucht genomen tot hedendaagse sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethodieken en de moderne taalanalyse. Gesteld mag worden: de

middeleeuwer geeft in eerste aanleg geen antwoorden op vragen die wij in ons kader fundamenteel achten, maar geeft die bij nadere beschouwing eigenlijk toch wel, want maar al te goed meende hij te weten hoe de vork in de steel zat. Pijnlijk precies wist hij wat van homo's te denken en hij verklaarde hun aanwezigheid zoals hij alle ellende op dit ondermaanse verklaarde. Hij zag niet minder, doch rapporteerde en organiseerde zijn percepties minder perfect. De lezer realiseerde zich dat de auteur getracht heeft op weinig traditionele wijze zijn bronnen hun weerbaarheid te ontnemen en dat de hier gepresenteerde historische werkelijkheid een voor een twintigste-eeuwse observant belangwekkend gemaakte werkelijkheid is, maar niettemin een historische realiteit blijft. Tenslotte zij slechts gewezen op het probleem van de hedendaagse en vroegere terminologische verwarring. *Van Ussel* en *Kuster* hebben hier meermalen omstandig over geschreven. Wij prefereren het woord homoseksualiteit boven homofilie en andere ter aanduiding van een genito-centrale act; voor het geschiedkundig onderzoek sedert het begin van onze jaartelling lijkt dit voor het Westen althans het meest bruikbaar. Homofilie wordt gehanteerd om te attenderen op de, meestal aan homoseksualiteit inherente, psychische gezindheden. Om dit laatste te verwoorden bediende de middeleeuwer zich vaak van vaagheden als „mollities”, hetgeen dan zoveel beduidt als zachtheid en verwijfdheid. Deze term is altijd, tenminste in de gegeven betekenis, gekoppeld aan de inhoud van ons woord homoseksualiteit. Hij dekt echter niet het brede etymologische scala van betekenissen van ons woord homofilie. Voor homoseksualiteit kende de middeleeuwer voorts varianten op sodomiticus, een ondubbelzinnige interpretatie van het betreffende bijbelverhaal. Daarnaast vinden we logische omschrijvingen van de geslachtsdaad.

Voortplantingsweigeraars, profiteurs, pederasten en half-mannen

Op grond van allerhande soorten documenten (theologische en juridische geschriften, bellettrie) is het evident dat de zichzelf niet als homo ziende middeleeuwer in een homoseksueel een voortplantingsweigeraar of zelfs een onverantwoordelijke profiteur zag. Vooral de clerus moest het daarbij ontgelden en meer speciaal stonden regulieren (kloosterlingen) onder verdenking. Men is geneigd tot de slotsom te gera-

ken dat nergens de praktijk zo flagrant strijdig was met de theorie als bij het monnikenwezen. Doch dit zal onder andere een gevolg zijn van de zo verheven grondidee, het verdere afstaan van de wereldlijke realiteit en het adagium *abusus optimi pessimus* (een slippertje van de beste is het kwalijktst), zodat psychosociale complicaties onvermijdbaar waren, al drukte de middeleeuwer dit niet zo woordelijk uit. Dit vindt zijn bevestiging in een enkele kloosterregel met een verbod om in aparte kamers te slapen; dat moest gebeuren in de dormter, in afzonderlijke bedden met ten minste één brandende kaars op zaal.

Ook boeteboeken (bedoeld als leidraad voor biechtvaders) lichten ons op niet mis te verstane wijze in. Binnen deze mannengemeenschap lijkt de pederastie een uitdrukkelijke voorkeur genoten te hebben, althans volgens de tijdgenoot. Dit wordt begrijpelijk als men overweegt dat veel kloosterlingen pedagogische taken hadden, en dat de middeleeuwer meende dat homoseksualiteit aangeleerd kan worden. Reeds de

De idee was dat deze homo's hun lichaam verheerlijkten...

Frankische koning Lodewijk de Vrome (814-840) hief een waarschuwend vinger. Geestelijken zelf lichtten familieleden en vrienden in over toentertijd beruchte pederasten van klerikale signatuur. Studenten van de universiteit van Parijs werden door hun kanselier niet slechts berispt vanwege de notoire gewoonte van het hoerenlopen, maar met meer klem gewaarschuwd tegen die andere „onzedelijkheid”. Halverwege de veertiende eeuw waren het pederasten die, naar veler idee, schuld droegen aan de grote builenpestepidemieën in Europa. Het kindertekort stond ook op hun conto geschreven.

Homoseksualiteit als endemische geleerdenziekte! Dat is in de middeleeuwen vaker uitdrukkelijk gesteld. Maar ook de twintigste-eeuwse criminele antropologie spreekt van voorbeelden van intellectueel begaafde kringen met een voorkeur voor deze geslachtelijke omgang.

Wanneer we het voorafgaande overzien, is het niet onwaarschijnlijk dat de middeleeuwse observator de naar zijn mening meer geraffineerde en perverse homo's, lieden met de grootste appetijt, zag binnen de ruime kring van kerkelijke bedienaren. Niet noodzakelijk tegengesteld aan het vermelde stigma van de kinderverleider is in de bestudeerde periode de wijdverbreide opvatting dat bij homo's sprake is van feminiene mannen. In die gevallen waarin we beschikken over meer dan een niet beargumenteerde veroordeling, beluistert men een afkeuring van actieve betrokkenheid bij een seksuele daad als de zogeheten pederastie, daarentegen een afschuw voor feminiene mannen vanwege hun passief niet-handelen en ondergaan van een daad. De laatsten worden half-mannen genoemd, lieden die een vrouw leeg laten liggen. In dit verband is het vermeldenswaard dat de groten der aarde herhaaldelijk door het middeleeuwse slijk worden gehaald. Steeds leest men die verbaasde vraag: waarom zijn veel mannen toch zo weinig blij dat ze als man geboren zijn?

Van onze bronnen gaan zeker twee suggesties uit. Er is een halo- of etiketteer-effect werkzaam: een bepaald, lang niet altijd optredend kenmerk beïnvloedt het ganse denken over de homoseksuele. Wat die vrouwelijkheid betreft, is dit voor de andere kunne verre van vleiend, maakt het haar zelfs belachelijk. Er is een suggestie van jaloersheid, labiliteit en ijdelheid aanwezig. Voorts lijkt een vrees voor mannelijke statusdaling belangrijk. De idee was dat deze homo's hun lichaam, lichamelijkeheid

verheerlijkten en op die manier toonden niet zozeer een lichaam te hebben alswel er een te zijn, een vrouwelijk voorrecht. De zorgen eraan besteed, een grote reinheid, waren tegelijk een zielsbesmetting. De ware he-man zoekt men vergeefs.

In zijn positie van de enige officieel buiten het procreatieveld staande sociale groep, bleek de clerus eertijds geen privileges op seksgebied te genieten. Minder volledig en langdurig stonden krijgslieden aan de rand van het veld. Wanneer we conclusies trekken uit een kwantitatieve analyse, lijkt het gewetigd een standpunt van lankmoedigheid of gebrek aan interesse te veronderstellen. Kwalitatief is concluderen zinloos. Waar we middeleeuwers concrete homoseksualiteit zien constateren (lees: vermoeden), gaat het om een groep financieel gevestigde heren met een benijdenswaardige economische macht. Zoals vaker verwacht de middeleeuwer kliekvorming. Andere individuen die zich aan de periferie opstelden, troubadours bijvoorbeeld, hebben bij veel geleerden psychologiseren uitgelokt. Maar tastbare bewijzen blijken schaars, en dan nog van een scheldende strekking. Zo noemde de liefdesprinses Marie de France (dezelfde die pogingen ondernam om het aanzien van de vrouw te verhogen) rond 1165 in haar *Lais* een troubadour die weigerde aan zekere verlangens te voldoen, een homo.

Genese

De actualiteit van het genese-vraagstuk is de afgelopen eeuw eerder toegenomen. Ruim tien jaar geleden heeft *Sengers* deze problematiek uitvoerig toegelicht en de dualiteit aangeboren-verworven zowel op theoretische als praktisch-diagnostische gronden irreëel genoemd. Een multiconditionele bepaaldheid lijkt aannemelijker.

We noemden het middeleeuwse standpunt in het voorafgaande reeds terloops. Menig moralist spreekt van mannen die zichzelf verwijven, ontkennen man te zijn, de natuurwet omkeren. In niet-medische zin wordt frequent de term perversie gebruikt. Er wordt gecorrumpeerd. Ook werkwoordsmodi suggereren een bewust proces. Bovendien wordt een homo in staat geacht anderen over te halen tot zijn seksuele levenswandel: hij besmet. Geprezen worden al diegenen die aan de schijnbaar grote verleiding weerstand kunnen bieden. Naar middeleeuwse overtuiging is het geen uitzondering als hele volks-

groepen zich laten injecteren, zodat zij zich als homo's gedragen gaan. Veelvuldig beklagt men het vrouwelijk geslacht. Er pleit daarom veel voor de bewering dat men, zeker officieel, niet geloofde in congenitaliteit, maar in de verworvenheid van homoseksualiteit.

We spraken van een geleerdenziekte. Doch met het epitheton ziekte is nergens gerefereerd aan een toestand die te maken heeft met een biologische anamnese. Eerder wil zij een verzieking in overdrachtelijke betekenis verwoorden. Andere uitspraken als zouden homo's het licht in eigen geest doven of verstandsverlies bewerkstelligen, bedoelen slechts het irrationele principe van elke geslachtsdaad en die van de homoseksuele in het bijzonder te accentueren. Overigens zij benadrukt dat in de opinie van middeleeuwse theologen en artsen een zonde pathogeen werkt. Het besmettende karakter der homoseksualiteit heeft connotaties met decadentie en degeneratie. Men kan er rationeel over oordelen. Homo's kunnen moeiteloos afstand doen van hun homoseksualiteit. Als collectivum worden zij paranetisch toegesproken. Maatschappelijk zijn zij gevaarlijk, maar daarom zijn zij nog geen outlaws. Zij roepen de wraak op van het opperwezen. Met Joden, Islamieten en ketters dragen zij schuld aan bovennatuurlijke strafmaatregelen als aardbevingen en hongersnoden.

De relatieve eenzijdigheid van de meningen wijst op een hoge mate van zekerheid en deze komt tot uitdrukking in een negativistische houding die niet vraagt, maar al lang weet, vaststelt en ventileert: het cliché. Theoretisch wist men heel zeker waar het om gaat, we zeiden het al. Kerkelijke bepalingen leggen uit hoe een homo zondigen kan: anaal-genitaal, interfemorale, soms oraal-genitaal en door mutuele masturbatie.

Homoseksualiteit impliceerde een zich wentelen in seksueel plezier, zonder het excuus om zodoende kinderen te verwekken. Hierdoor was deze vorm niet louter zonde op zichzelf maar tevens ketterij (leerstellige afwijking; non-conformistisch gedrag); de natuurlijke regels en de daarin verankerde dogma's werden niet gevolgd. Een humane seksualiteit was nog niet uitgevonden. We ontdekken een consequente denkrant: lustgedrag omwille van de lust was verboden, zoals handel omwille van de winst, produktie omwille van de produktie en prestatie omwille van de prestatie. De gevolgen blijken in de veer-

tiende en vijftiende eeuw: ketters zijn homo's en omgekeerd; men begint te schelden en vindt strafrechtelijk aanvullende aanklachten.

Strafrechtelijke aspecten

In dit overzicht mag een enkel woord over het strafrecht niet ontbreken. Homoseksualiteit was een kerkelijk-religieuze misdaad, ressorterend onder kerkelijke jurisdictie; de Romeinse codices vormden de juridische basis. Deze wetten verlangden de doodstraf, maar de Kerk kon of wilde dit niet concretiseren. Zij verzette zich al in Merovingische tijd (circa 450-750), toen het regel ging worden dat de wereldlijke arm lijfstraffen uitvoerde. De Kerk excommuniceerde – hetgeen in uiterste consequentie uiteraad gelijk staat aan de wereldlijke doodstraf – maar droeg de betrokkenen soms ter voltrekking van hun aardse straf over aan profane gezagsdragers. Pas door de herlevende rechtenstudie ging men in de loop der dertiende eeuw aarzelend over tot de doodstraf door verbranding (naar analogie van het vuur te Sodom). Dat oude gebruik was voordien veelal vervangen door geseeling, castratie, tentoonstelling en vermogensconfisatie. De strakkere organisatievormen van de meer geürbaniseerde laat-middeleeuwse samenleving (sedert circa 1250) hebben de eenvoudigheid stellig bevorderd. Opvallend is de beperkte discriminatie naar stand. Kinderen waren in menig geval excusable.

Voor de middeleeuwer gaat het bij homoseksualiteit bijna steeds om mannen. Gegevens over een vrouwelijk equivalent verschaft hij slechts sporadisch. Aanvankelijk werd dit lichter beboet. Er vindt immers geen vermorsing van semen plaats. Seculiere overheden hadden daar aan het eind van de periode een ander standpunt over en hieven het penitentiair onderscheid op. Een moderne optiek laat zien dat het minder vermelden van de vrouwelijke vorm niet vreemd behoort te zijn, omdat vrouwen zich onderling meer fysieke intimiteiten kunnen veroorloven dan mannen. Verwarring bestaat en bestond over de inhoud van de daad. Als de arts Arnald van Villanova (1240-1312) rapporteert over de zonde van sodomie bij Toscaanse vrouwen, zegt hij dat zij een kunstfallus gebruiken als hun speelgoed. Hij adviseert hun met een man te verkeren, daar dit een kleinere zonde gevonden wordt dan hetgeen zij met elkaar uitvoeren.

Homoseksualiteit en homofilie

Op het meest zwaarwegende resultaat van ons onderzoek preludeerden we slechts in het algemeen. We stelden vast hoe homoseksualiteit de genito-centrale act aanduidt. Die handeling was destijds het criterium voor zondigheid. Wij zouden dit de expressie van een eng-seksuele visie noemen. Dat sommige geleerden de middeleeuwer niettemin voor seksistisch uitkrijten, is het gevolg van projectie en een blijkbaar al te hinderlijke Freudiaanse drempel. Natuurlijk bleef een ontmaskerde homoseksueel verdacht, maar verder uitte iedereen zich heel vrijmoedig. Een sterk affectief omgaan met elkaar met een uitgebreid decorum van kussen en omarmingen, en – in brieven – met tal van fysionomische beschrijvingen, riep geen weerstanden op. Zelfs trof men geen sancties tegen geestelijken die bij de fysieke, maar spiritueel bedoelde vredeskus zichtbaar sensueel genoeg, smaakten. Collectieve emotionaliteit en intermannelijke vriendschap waren afgestemd op een hoger doel. Men stimuleerde elkaar daartoe. We spreken dan nog niet van de vele sterk homosensuele of -erotische verzen, die geen negatieve reacties opriepen.

Wij, twintigste-eeuwers, met onze geseksualiseerde visie op de samenleving, die al snel denken aan homofilie, weten pas sinds kort dat gelijkgeslachtelijke vriendschap, verbonden als deze zijn kan door een soort huwelijksband en -idealen, geenszins naar homoseksualiteit behoef te tenderen. Psychosociologisch onderzoek kan dit aantonen. Volgens een recente studie is de grens tussen de twee grootheden weliswaar onduidelijk, maar zal het een niet noodzakelijk basis voor het ander zijn. Thans bestaat de gedachte dat elke vriendschap haar eigen seksuele aspecten kent en dat die even onbepaalbaar zijn als het seksuele ondefinieerbaar is.

Uitgaande van de door ons voorgestane onderscheiding homoseksualiteit-homofilie en de brede scala betekenissen van de term homofilie, willen wij hier poneren dat de middeleeuwer zelden de homofilie afkeurde. Deze tegenstelling past in een antithetische tijd als de middeleeuwen.

Het is hier niet de plaats om in te gaan op het perspectief binnen de seksualiteit. We bedoelen het geheel der seksualiteit in al haar samenstellende delen. Er dient trouwens nog onderzoek verricht te worden in juridisch, theologisch en literair opzicht. Verder ware het te wensen dat we een gedegen studie over

de status van de middeleeuwse vrouw bezaten. Want met zulke kennis gewa-pend zullen we geschiedkundige en antropologische conclusies mogen verwachten aangaande homoseksualiteit en homofilie met een meer algemene geldigheid dan alleen voor de middeleeuwen.

Samenvatting. Historisch-seksuologisch en sociologisch onderzoek met betrekking tot homoseksualiteit in de middeleeuwen toont ons het bestaan van een aantal mythische vooroordelen: de homoseksueel als kinderverleider, verwijfde, misdadiger, de mens uit een verdorven kliek met bijpassende mentaliteit en de man die anders zou kunnen maar domweg niet wil. Het is daarbij merkwaardig – maar door klinische ervaring begrijpelijk – dat onder homoseksuelen in heden en verleden meestal mannen begrepen worden c.q. werden. In de middeleeuwse visie gaat het om een zonde of misdaad waarover bij voorkeur niet gesproken wordt. Toch illustreert een analyse van het kerkelijk strafrecht in welke variaties een homoseksueel lichamen contact genieten kan. Vooral de clerus moet het in veel opzichten ontgelden.

Homoseksualiteit lijkt voor de tijdgenoot onder andere een endemische geleerdenziekte. Maar met „ziekte” is nergens gerefereerd aan een biologische anamnese; het gaat om een verzieking in overdrachtelijke zin. Belangwekkend is ook het genesevraagstuk. Veel pleit voor de veronderstelling dat men, zeker van officiële zijde, niet geloofde in congenitaliteit, maar in verworvenheid: in niet-medische zin wordt frequent de term perversie gebruikt: „mannen die ontkennen man te zijn”. Voortdurend wordt in de middeleeuwen het irrationele principe van elke geslachtsdaad beklemt. Maar alleen een genito-centrale act stigmatiseerde de homoseksueel.

Summary. Homosexuality in the middle ages. Historical sexological and sociological research concerning homosexuality in the middle ages reveals the existence of several mythical prejudices: the homosexual as corrupter of children, an effeminate, a criminal, a member of a depraved clique, and an individual who could be different but simply does not want to. In this respect it is remarkable – but understandable on the basis of clinical experience – that in the past as in the present the term homosexual was (is) usually applied to

males. The mediaeval vision envisages a sin or crime which is preferably not discussed. Yet an analysis of ecclesiastical penal law illustrates in which variations homosexual physical contact can be enjoyed. The clergy in particular must suffer many knocks. Homosexuality seems to have presented itself to contemporaries as, among other things, an endemic disease of scholars. But the „disease” concept does not refer to a biological anamnesis; it signifies morbidity in the figurative sense. The question of pathogenesis is likewise interesting. Much argues in favour of the postulate that, certainly in the official views, homosexuality was believed to be acquired rather than congenital; the term perversion is frequently used in a non-medical sense: „men who deny their manhood”. The irrational principle of any sexual act is constantly emphasized in the middle ages. But only a genito-central act stigmatized the homosexual.

Kempe, G. Th. Maatschappelijke aspecten van homophilie. (1964) *Pastorele Cahiers* nr. 3, 49-69.

Kuster, H. J. Over homoseksualiteit in middeleeuws West-Europa. *Dissertatie Utrecht*, 1977.

Sengers, W. J. Homoseksualiteit als klacht. *Brand, Bussum*, 1969.

Trimbos, C. J. B. J. Man en vrouw. De relatie der seksen in een veranderde wereld. *Brand, Hilversum*, 1964.

Ussel, J. M. W. van. Intimiteit. *Van Loghum Slaterus, Deventer*, 1975.

Nota Bene

Hans, homofiel 30 jaar oud is van woonplaats veranderd. Hij woont sinds drie jaar samen met een homofiele vriend. Daar Hans een huisarts nodig heeft belt hij deze op en hij kan komen. Als onderdeel van een korte anamnese wordt het volgende gezegd:
Arts: „Ben je getrouwd?”
Hans: „Neen.”
Arts: „Woon je nog bij je ouders?”
Hans: „Neen.”
De arts schrijft zacht mompelend: „Dus vrijgezel: alleenwonend.”
Hans denkt: „Later merkt hij het vanzelf wel.”

(Uit: (1980) *T. Ziekenverpleging* 33, 364-365.)